

UDK: 930.27 (497.6 Hercegovina) “ -00/+03 “

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2025.54.17

Primljen: 28. 7. 2025.

Prihvaćen: 29. 9. 2025.

Izvorni naučni rad

Amra Šaćić Beća

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

amra.sacic@ff.unsa.ba

Hronologija nestanka: devastacija rimskih epigrafskih spomenika na prostoru današnje Hercegovine*

Apstrakt: Epigrafski spomenici predstavljaju važan izvor za izučavanje političke, kulturne i socijalne prošlosti unutrašnjosti rimske Dalmacije, odnosno prostora kome je u antičko doba pripadala teritorija današnje Hercegovine. U ovu vrstu spomenika ubrajaju se grčki i latinski natpisi uklesani na tvrdi materijal i ovisno o svrsi njihovog nastanka različito se klasificiraju. Do sada je na prostoru Hercegovine otkriveno blizu 300 spomenika koji se datiraju u razdoblje od 1. stoljeća stare ere do 4. stoljeća nove ere. Većina do sada nađenih spomenika s prostora Hercegovine su sepulkralnog i votivnog karaktera, ali prisutni su nalazi drugačijeg karaktera poput miljokaza i natpisa na građevinama. Najveći broj spomenika pohranjen je u lapidarijima Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i lokalnih muzeja u Hercegovini. Određeni broj je, nažalost, stradao usljed nedostatka brige šire zajednice. Nova istraživanja pokazuju da se već u kasnoj antici neki od ovih spomenika uništavaju korištenjem u svrhu gradnje. Taj negativan trend nastavio se i kroz ostala historijska razdoblja. U radu će se posebna pažnja posvetiti

* Ovaj rad se odnosi na rezultate istraživanja dobijene u okviru naučnoistraživačkog projekta “Žene i djeca u najstarijim razdobljima prošlosti Bosne i Hercegovine”, koji finansiraju Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke u okviru programa finansiranja naučnoistraživačkih i istraživačko-razvojnih projekata u Federaciji Bosne i Hercegovine u 2024. godini.

devastaciji ove vrste baštine u posljednje dvije decenije. Spomenici koji su izloženi javnosti često su išarani grafitima i uništeni usljed meteoroloških prilika. Također, ova vrsta spomenika je na meti amaterskih istraživača, pa su neki od njih postali meta ilegalne trgovine.

Ključne riječi: Hercegovina, arheologija, epigrafija, historija, stari Rim, devastacija, spomenici, baština

Abstract: Epigraphic monuments represent a significant source for the study of the political, cultural, and social history of the interior regions of Roman Dalmatia, encompassing the territory that, in antiquity, corresponded to present-day Herzegovina. This category includes Greek and Latin inscriptions carved into durable materials, which are classified according to their function and purpose at the time of creation. To date, approximately 300 such monuments have been discovered in the region of Herzegovina, dating from the 1st century BCE to the 4th century CE. The majority of these inscriptions are of a sepulchral (funerary) and votive (dedicatory) nature, although examples of other types, such as milestones and building inscriptions, are also present. Most of the monuments are preserved in the lapidaria of the National Museum of Bosnia and Herzegovina and in local museums across Herzegovina. Unfortunately, a number of them have been lost due to the lack of care and protection by the broader community. Recent research indicates that already in Late Antiquity, some monuments were repurposed as construction material, leading to their destruction, a trend that continued in subsequent historical periods. This paper will pay particular attention to the destruction of this type of heritage over the past two decades. Monuments that are publicly displayed are often defaced with graffiti and deteriorate due to exposure to weather conditions. Additionally, this type of cultural property is increasingly targeted by amateur explorers, and some inscriptions have become objects of illegal trade.

Keywords: Herzegovina, archaeology, epigraphy, history, ancient Rome, devastation, monuments, heritage

Kratki teoretski osvrt

Da bi se razumjela problematika devastacije ove vrste naslijeđa, najprije je potrebno objasniti pojam epigrafija, epigrafski spomenici te epigrafski natpisi. Epigrafski spomenici su izvor od neprocjenjive važnosti za izučavanje prošlosti ovih prostora u periodu od 1. stoljeća stare ere do 5. stoljeća naše ere. Tekst uklesan na površini epigrafskih spomenika dio je puno veće i kompleksnije cjeline koja ima jasno definiran oblik i reljefne ukrase. Budući da je riječ o materijalnim ostacima, rimski i grčki epigrafski spomenici ubrajaju se u arheološke nalaze. S druge strane, zbog teksta koji je uklesan na njihovoj površini spomenici su također i predmet izučavanja klasične historije. Shodno tome, epigrafija kao nauka koja se bavi izučavanjem ovih spomenika svrstava se u pomoćne nauke klasične historije i arheologije. Ipak, danas je u epigrafiji sve zastupljeniji multidisciplinarni pristup analizi. Takav pristup nadilazi humanističke nauke jer, da bismo nekad dobili historiografske podatke koji proizlaze iz analize spomenika, potrebno je koristiti se istraživanjima iz oblasti geologije, hemije, informacijskih nauka, računarskih nauka, statistike i slično.

Proučavanje antičkih epigrafskih spomenika počelo je u periodu humanizma i renesanse kada su se tadašnji učenjaci zainteresovali za klasične tekstove uklesane na tvrdim materijalima, najprije na kamenu, ali i metalu, glini, staklu, zidnim freskama i mozaicima.¹ Izučavanjem tekstova uklesanih na natpisima je u domenu nauke koja se zove epigrafija, a riječ potječe od grčke složenice *epi* + *grafein*, što znači napisati.² Postoji više vrsta antičkih epigrafskih spomenika. U literaturi se može

¹ Trenutno najstariji poznati kodeks koji sadrži zbirku natpisa iz Rima čuva se u Biblioteci benediktinskog samostana Einsiedeln u Švicarskoj. Kodeks potječe iz 9. stoljeća (Marco Buonocore, "Epigraphic Research from Its Inception: The Contribution of Manuscripts" u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson (Oxford: Oxford University press, 2014), 23.

² Lawrence Keppie, *Understanding Roman Inscriptions* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1991), 9; Robert Matijašić, *Uvod u latinsku epigrafiju* (Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2002), 11.

naći različita klasifikacija natpisa ovisno o sadržaju uklesanog teksta. Neki autori spomenike klasificiraju prema funkciji (sepulkralni, počasni, religijski), vrsti spomenika (nadgrobni spomenik, baza statue, oltar), vrsti teksta (epitafi, dekreti, zavjetni), vrsti materijala (kamen, metal, glina, zid, mozaik) ili metodi navođenja teksta (klesanje, slikanje, pečačenje, urezivanje).³ Ipak, Beltrán Lloris donosi najjednostavniju sistematizaciju, odnosno dijeli spomenike na javne (*tituli publici*) i privatne (*tituli privati et domestici*). U kategoriju javnih natpisa ubrajaju se počasni, nadgrobni, religijski i zvanični natpisi koje izdaju državne ili lokalne vlasti, te javna obavještenja. U privatne natpise mogu se ubrojati natpisi na kućnim mozaicima i freskama, grafiti, natpisi na predmetima za svakodnevnu upotrebu, table za pisanje i tablice za uroke.⁴ Svaka od ovih kategorija može se još preciznije podijeliti po različitim kriterijima. Zbog kulturno-historijske važnosti antičkih epigrafskih spomenika vodeći akademski centri specijalizirani za klasične studije uključeni su u različite projekte digitalizacije spomenika. Najvredniji projekat te vrste svakako je EAGLE (The Europeana network of Ancient Greek and Latin Epigraphy / Elektronska arhiva grčke i latinske epigrafike), koji je dio digitalne platforme Europeana, tj. višejezične online zbirke miliona digitaliziranih predmeta koju finansira Evropska unija.⁵ EAGLE ima za cilj da izgradi višejezičnu online kolekciju miliona digitaliziranih predmeta iz evropskih muzeja, biblioteka, arhiva i multimedijalne zbirke, koji se bave natpisima na grčkom i latinskom jeziku.⁶ U okviru projekta

³ Alison E. Cooley, *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 127.

⁴ Francisco Beltrán Lloris, "Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions", u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson (Oxford: Oxford University press, 2014), 90–105.

⁵ Europeana: Discover Europe's digital cultural heritage <https://pro.europeana.eu/projects?page=29> (28. 3. 2024, 13:56).

⁶ Claudio Prandoni, "The EAGLE portal", u: *Digital and Traditional Epigraphy in Context. Proceedings of the EAGLE 2016 International Conference*, ur. Silvia Orlandi, Rafaella Santucci Francesco Mambrini, Pietro Maria Liuzzo (Rome: Università degli Studi La Sapienza, 2017), 184.

EAGLE do sada je iz Bosne i Hercegovine digitalizirano 85 spomenika.⁷ Ako govorimo o pojedinačnim lokalitetima, najviše spomenika potječe iz okoline rimskog logora na Humcu kod Ljubuškog.⁸ U pitanju je 85 spomenika uglavnom sepulkralnog i votivnog karaktera.

Značaj antičkih epigrafskih spomenika za izučavanje tekovina klasične civilizacije na prostoru Hercegovine

Najstariji antički epigrafski spomenik nađen na prostoru savremene Bosne i Hercegovine pronađen je u Tasovčićima kod Čapljine (rimski *Ad Turres*) i datira se u 36/35. godinu stare ere.⁹ Spomenik su podigla braća Papiji (*Papius*) u čast pobjede Oktavijana nad Sekst Pompejem na Siciliji. Ovaj natpis svjedoči da je Oktavijanova pobjeda s oduševljenjem dočekana kod njegovih pristalica u Iliriku.¹⁰ Također, u Hercegovini je pronađen i najstariji miljokaz u našoj zemlji. Na lokalitetu Han Vitek u Podorašcu kod Konjica otkriven je miljokaz iz vremena Tiberijeve vladavine (14–37). Datirati se može u razdoblje nakon Augustove smrti, u period kada je namjesnik provincije Dalmacije bio Publije Kornelije Dolabela (14–20. godine).¹¹ Ovaj spomenik ima poseban značaj jer je jedno od najstarijih

⁷ Amra Šačić Beća, "Digitalizacija baštine na primjeru rimskih provincijalnih epigrafskih spomenika", *Limes Plus: Journal of Social Sciences and Humanities* br. 2, (2023): 47.

⁸ Epigraphic Database Heidelberg https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?hd_nr=&tm_nr=&fo_antik=&fo_modern=Ljubu%C5%A1ki (28. 3. 2024, 14:10).

⁹ *Imp(eratori) Caesari Divi f(ilio) / Sicilia recepta C(aius) Papius Celsu[s] / M(arcus) Papius Kanus fratres* (CIL 03, 14625 = EHD 044645 = EDCS-25002168 = lupa 23374).

¹⁰ Inače, *nomen Papius* je italčkog porijekla. Smatra se da su dedikanti ovog spomenika pronađenog u okolini Čapljine bili bogati italški zemljoposjednici iz rimske kolonije Narone, koji su imali svoje posjede na prostoru agera Narone, kojem je pripadala današnja Čapljina i njena okolina (Ivo Bojanovski, "BiH u antičko doba" (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988), 98; Danijel Džino i Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ* (Zagreb: Školska knjiga, 2013), 149; Gligor Samardžić, "Bilješke o antičkom stanovništvu sa područja Dilunto (nekoliko primjera sa juga provincije Dalmacije)", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 52, sv. 1 (2022): 163.

¹¹ Neke digitalne baze nude dataciju ovog spomenika u razdoblje 171–300. ili 14–299. godine (EDH 014448 = TM 181897). Međutim, ako poredimo natpis sačuvan na ovom spomeniku s natpisima iz provincije Dalmacije, čini se opravdanim da se prihvati datacija

epigrafskih svjedočanstava o građenju rimskih cesta u provinciji Dalmaciji.¹² On dokazuje da je istočni dio provincije Dalmacije bio povezan s priobaljem rimskom komunikacijom još u prvim godinama Tiberijeve vladavine.¹³ Bez sumnje se i ovaj, kao i ostali miljokazi s područja istočne Hercegovine nalazio na cesti Naron – Nevesinjsko polje – Konjic – Sarajevsko polje – Romanija – Argentarija, koja nije zabilježena na rimskim itinerarima. Otkriveni epigrafski i anepigrafski miljokazi s ove trase

koju su ponudili raniji istraživači. Naime, na prostoru nekadašnje rimske Dalmacije pronađeno je samo sedam natpisa koji sadrže formulaciju *Divus Agustus* (dva spomenika u Vidu kod Metkovića i po jedan u Konjicu, Ljubuškom, Metkoviću, otoku Pagu i Trogiru). Jedino spomenik iz Skradina (Trogir) datira se u vrijeme vladavine Tita, Vespazijanovog nasljednika (79–81). Međutim, formulacija *Divo Augustus* i na tom spomeniku se odnosi na cara Augusta jer je spomenik posvećen carskom kultu u Dalmaciji (*Divo Aug(usto) e[t] / divo Vespasian[o] / ex auctoritat[e] / [Imp(eratoris)] T(iti) Caesaris divi Ve[sp(asiani)] f(ili) Vesp(asiani)] / [Augu]sti conventus L[iburnor(um)]5/ Scardonis c[onsecravit?]*) (AE 2015, 1082 = EDH 072483 = EDCS-73900199).

¹² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974), 15.

¹³ Drugi epigrafski spomenik koji svjedoči o gradnji rimskih cesta u unutrašnjosti Ilirika u razdoblju Tiberijeve vladavine jeste *tabulae Dolabellae* (CIL 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = CIL 17 / 4 (p. 130–122), Tab. III–IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = *ILJug I*, 263 = AE 2006, 1004. EDCS – 54900235 = EDH 018013 = lupa 24429). Spomenik se sastoji od četiri ploče (*tabulae*) na kojima su uklesani nazivi puteva, njihovih odredišta i dužine u miljama (više od 550 milja). Na dvije ploče su zabilježene trase tri rimske ceste koje su išle kroz prostor današnje Bosne i Hercegovine. Trasa koja je povezivala Dicionem iz Grahovskog polja s primorjem *mons Ulcirus (ad imum montem Ulcirum Ditionum)*, zatim cesta koja je povezivala prijestolnicu provincije Salonu sa *Hedum castellum Daesitiatium* (današnja Breza) i cesta Salona – *Ad fines provinciae Illyrici* (sjeverna Bosna gdje je bila granica Panonije i Dalmacije) (više o ovom natpisu Manfred Schmidt, “Regional development” under Tiberius and the *tabulae Dolabellae*” u: Misurare il tempo, misurare lo spazio. Atti del Colloquio AIEGL-Borghesi (Bertinoro, 20–23 ottobre 2005) (Epigrafia e antichità), Stabilimento Grafico Lega, ur. Maria Gabriella Angeli Bertinelli i Angela Donati. (Roma: Stabilimento Grafico Lega, 2006), 423–440; Dino Demicheli, “Tiberius and his family on the epigraphic monuments from Dalmatia”, u: Tiberius in Illyricum – Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius’ reign (14–37 AD), ur. Peter Kovács (Debrecen: University of Debrecen. Department of Classical Philology and Ancient History, 2017), 10–11; Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije = Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia* (Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BAT-HINVS”, 2022), 175–188. Međutim, niti jedna od navedenih trasa nije prolazila istočnim dijelom Ilirika, odnosno Dalmacijom.

dokazali su da je Nevesinjsko polje u rimsko doba bilo važna raskrsnica puteva.¹⁴ To je samo jedan od segmenata antičke prošlosti Hercegovine koji bi bio zauvijek zaboravljen da nemamo epigrafske spomenike.

Važno je napomenuti da, dok su arheologija i historija nauke koje se, htjeli mi to priznati ili ne, primarno bave elitama, epigrafija nam omogućava da sagledamo okolnosti u kojima su živjeli i stvarali i ljudi iz nižih slojeva društva poput stočara, trgovaca, zanatlija, rudara i slično. Neki od zanimljivih primjera iz istočne Hercegovine jesu oni spomenici koji svjedoče o bračnim vezama domaćeg, ilirskog stanovništva s Keltima ili brakovima između pripadnika različitih indigenih zajednica. Tako se na prostoru Konjica pojavljuju spomenici na kojima članovi iste porodice imaju ilirska i keltska imena.¹⁵ Također, jedan nalaz s Gatačkog polja pokazuje nam da su se npr. Naresi ženili i udavali pripadnicima zajednice koju izvori prepoznaju pod imenom Melkumani.¹⁶ Na osnovu vanjske i unutarnje kritike sačuvanih tekstova grčko-rimskih pisaca Apijana, Plinija Starijeg i Ptolemeja Klaudija znamo da su Naresi naseljavali gornji tok rijeke Neretve, a Melkumani Gatačko polje.¹⁷ Ovo je

¹⁴ Dimitrije Sergejevski, "Rimska cesta na Nevesinjskom polju", Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova sveska br. 3 (1948): 43–62.

¹⁵ *D(is) M(anibus) // Aur(elius) Maximus / et Mandeta / vivi fecerun[t] 5/ sibi et Aur(eliae) / Macae def(unctae) an(norum) [---] / et Maxim[i]no / def(uncto) an(norum) II[---] / ca(rissimis?)* (CIL 03, 14617, 4 = EDH 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018 = lupa 30377). Spomenik su za života podigli supružnici *Maximus* i *Mandeta* za svoju preminulu djecu koji su se zvali *Maca* i *Maximinus*. Ime kćerke *Maca* može se povezati s keltskom onomastikom (OPEL III, 44). Ime majke *Mandeta* je izuzetno rijetko i do sada je potvrđeno samo na ovom natpisu iz naselja Homolje kod Konjica (Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 236; OPEL III, 50). Muška imena koja se pojavljuju na natpisu su dosta rasprostranjena bila u carstvu i ne mogu se dovesti u vezu s nekom etničkom skupinom ili regijom (OPEL III, 69–70). Naravno, to ne znači da je riječ o strancima. Vjerovatno je otac bio pripadnik lokalne zajednice čiji su preci dobili rimsko građanstvo, pa stoga ima latinsko ime. Sinovo ime je zapravo izvedeno iz očevog imena.

¹⁶ *[Tattaris] / [Veneti fil(ius)? et] / Temus B[a]/tonis fil(ia) / Narensai(!)5 / Annaei ann(orurum) / XXV hic sita / est* (AE 1994, 1342. (B) = AE 2003, 1327 = EHD039987 = EDCS-00380793 = TM 183998).

¹⁷ App. Ill. 16.47; Plin. HN 3.143; Ptol. Geog. 2. 16.5; Bojanovski, Bosna i Hercegovina, 108–109; 133–135; Amra Šačić, "Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas

samo jedan od primjera gdje na osnovu sačuvanog natpisa saznajemo dosta zanimljivih podataka iz kulturne antropologije hercegovačkog područja u rimsko doba.

Religija je bila značajan faktor u duhovnoj kulturi antičkog stanovništva na prostoru današnje Hercegovine. Danas o tome gotovo da ništa ne bismo znali bez votivnih spomenika koji su izrađivani u čast određenih božanstva. Za razliku od drugih dijelova savremene Bosne i Hercegovine, na jugu, nažalost, nemamo sačuvane spomenike posvećene autohtonim kultovima.¹⁸ Međutim, to ne znači da nemamo pojavu određenih specifičnosti i u religijskom kontekstu. Na natpisima posvećenim kultu Mitre iz Konjica i Potoka kod Mostara pojavljuje se specifičan oblik imena tog božanstva – *Meteri*.¹⁹ To pokazuje da je lokalna zajednica koja se razvijala u geografski izolovanom prostoru imala izražen lokalni identitet.²⁰ Zanimljivo je i to što se na natpisu iz Potoka pojavljuju i grafiti.²¹

Narensium)”, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja br. 41, (2012): 98–102; Gligor Samardžić, Istočna Hercegovina u rimsko doba (Kosovska Mitrovica: Filozofski u Prištini 2015), 147, 151.

¹⁸ Između Ljubuškog i Čitluka na lokalitetu Čerin pronađen je spomenik posvećen Dijani i Silvanu (CIL 03, 08483 = EDH 052161 = EDCS-31900303 = TM 184255). U starijoj literaturi ovaj spomenik se povezuje s autohtonim ilirskim kultovima, odnosno smatralo se da se iza rimskih imena božanstva kriju neka božanstva predrimskog stanovništva (Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša 1977), 65. Novije analize pokazuju da se spomenici na kojima se pojavljuje uz Silvanovo ime riječ *Augustus*, kao što je i ovdje slučaj, dovode u vezu s rimskom vojskom (Ljubica Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia* (Oxford: Archaeopress Archaeology 2017), 12). Imajući u vidu da je spomenik iz Čerina pronađen u širem arealu rimskog logora *Bigeste*, može se zaključiti da u ovom slučaju ipak nije riječ o domaćem kultu.

¹⁹ *Deo Soli Inv[ict]o Met(h)e[rae]* (CIL 03, 14617 = CIMRM 1896 = EDH 052641 = EDCS-53500001 = lupa 22318 = TM 184318);

Deo S/oli Invicto // Met(h)ri(!) // Aur(elius) Maximinus / Flavi(us) Marcellinus / Flavi(us) Marcellus // Rumanus(!) / Marcianus [---] IV / [--- p?]in[us?] II ficus X (AE 1906, 0184 = ILJug 0112. (B)= CIMRM 1892 = EDH 022124 = EDCS-30200394 = TM 182023).

²⁰ Nirvana Silnović, “Invicto Mithrae spelaeum fecit: Typology and Topography of Mithraic Temples in the Roman Province of Dalmatia” (doktorska disertacija. Central European University 2022), 135.

²¹ Željko Miletić, “Mitrazam u rimskoj provinciji Dalmaciji” (doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 1997), 176.

Taj oblik izražavanja na spomenicima nije bio rasprostranjen drugdje u unutrašnjosti rimske Dalmacije, te je to jedan od vidova specifičnosti antičkog naslijeđa Hercegovine.

Pored religijskog značenja votivni spomenici sadrže tekst koji omogućava da sagledamo problematiku prisustva konzularnih beneficijara na prostoru današnje Hercegovine. Do sada su pronađena samo četiri votivne are čiji su dedikanti bili konzularni beneficijari iz legija XIV legije *Gemina*, I legije *Italica* i I legije *Adiutrix*.²² Spomenik konzularnog beneficijara legije *Adiutrix* nedavno je pronađen u Drenoviku na Nevesinjskom polju, a tri spomenika pronađena su u Stocu, što bi išlo u prilog tezi da je u Stocu bila stanica konzularnih beneficijara. Budući da su stanice konzularnih beneficijara bile u neposrednoj blizini urbanih središta, ovi epigrafski nalazi mogu biti još jedan dokaz da je središte municipija *Diluntum* bilo u današnjem Stocu.²³ Inače, *municipium Diluntum* je jedini rimski *municipium* do sada potvrđen na prostoru cijele Hercegovine.²⁴ Zbog blizine Salone, Narone i Epidaura značajni dio

²² Marti Aug(usto) / T(itus) Ael(ius) Firmi-/nus b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) / leg(ionis) XIII g(eminae) 5/ v(otum) s(olvit) m(erito) l(ibens) (CIL 03, 08431. (B) = CIL 03, 12789. (B) = EDH 002463 = EDCS-31900268 = TM 181747); [-----] / Sextus / Caese[r?]-/nius Romanus / b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XIII g(eminae) 5/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) (CIL 03, 08435. (B) = CIL 03, 12789 = EDH 052720 = EDCS-30800077 = TM 184323); I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iul(ius) Hercu-/lanus / be(ne)ff(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) / I Ital(icae) (CIL 03, 14631 = EDH 052293 = EDCS-32500128 = TM 18428); I(ovi) O(optimo) M(aximo) / [+1]Lolliv[s]/ [C]oncess[u](s)/ [m]i(les) Leg(ionis) I Ad(iutricis)/ b(ene)ff(iciarius) co(n)s(ularis) v(otum) s(olvit) + l(ibens) m(erito) (Miroslav Vujović, "New beneficiary inscription from Nevesinje", u: *Illyricvm Romanvm: studiola in honorem Miloje Vasić*, ur. Ivana Popović i Sofija Petković (Beograd: Institut za arheologiju – Alta nova, 2020), 65.

²³ Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji* (Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 2016), 28.

²⁴ *Municipium Diluntum* se spominje na dva dva rimska itinerarija, tj. *Itinerarium Antonini* i *Tabula Peutingeriana* (Itin. Ant. 338, 4-339, 5; Tab. Peut. 5. 5.). *Diluntum* se spominje i u *Aktama solinskih sabora* iz 533. godine (Ivica Puljić i Ante Škegro, "Sarsenterska biskupija", *Povijesni prilozi* br. 30, (2006): 7). Pored natpisa konzularnih beneficijara postoji još nekoliko epigrafskih potvrda o lokaciji spomenutog municipija u Stocu. Može se izdvojiti pronađeni fragment epigrafskog spomenika na kojem je sačuvan važan dio teksta *d(ecreto) d(ecurionum)*, što znači da spomenik podignut odlukom vijeća dekuriona, odnosno

Hercegovine pripadao je ageru tih rimskih kolonija, što se neposredno može zaključiti i na osnovu analize tekstova uklesanih na epigrafskim spomenicima.

Jedini sačuvani tragovi jezika ljudi koji su živjeli na jugu Bosne i Hercegovine u rimsko doba su, zapravo, imena domaćeg stanovništva sačuvana na nadgrobnim spomenicima. Neka od autohtonih imena (*cognōmina*) su: *Batonus*²⁵, *Blodius*²⁶, *Dazas*²⁷, *Epicadus*²⁸, *Laedio*²⁹, *Laiscus*³⁰, *Mandeta*³¹, *Pinnes*³², *Pinnius*³³, *Plarens*³⁴, *Tattaris*³⁵, *Tattuia*³⁶, *Temus*³⁷, *Zanata*³⁸, *Zanatis*³⁹, *Zorada*⁴⁰. Na nekim imenima (*Posaullonis*, *Boio*, *Dazas*) koja su prisutna na natpisima s njihove teritorije javljaju se posebni znakovi kojih nema u latinskoj abecedi ili grčkom alfabetu.⁴¹ To ukazuje na određenu leksičku anomaliju nastalu usljed postojanja određenih fonema koje nisu imale odgovarajući grafem u latinskom jeziku. Ovo odstupanje od latinske abecede moglo bi se u nekom najprimitivnijem obliku smatrati tragom lokalnog pisma.

Hercegovina se može pohvaliti da se na njenom tlu nalazio jedan od najvažnijih rimskih logora u Dalmaciji. Prema Teodoru Momsenu lokalnog municipalnog senata (CIL 03, 13874 = EDH 052721 = EDCS-31900016 = TM 184324 = lupa 23924).

²⁵ OPEL II, 278–279.

²⁶ OPEL II, 304.

²⁷ OPEL II, 93.

²⁸ OPEL II, 119.

²⁹ OPEL III, 16.

³⁰ OPEL III, 18.

³¹ OPEL III, 50.

³² OPEL III, 142.

³³ OPEL III, 142.

³⁴ OPEL III, 145.

³⁵ OPEL IV, 109.

³⁶ OPEL IV, 109.

³⁷ OPEL IV, 111.

³⁸ OPEL IV, 190.

³⁹ OPEL IV, 190.

⁴⁰ OPEL IV, 191.

⁴¹ Bojanovski, Bosna i Hercegovina, 137.

(Theodor Mommsen), logor na Humcu kod Ljubuškog zvao se Bigeste, ali taj podatak treba uzeti s rezervom jer za to ime nemamo potvrda u pisanim i epigrafskim vrelima.⁴² S druge strane, postojanje ovog logora arheološki je potvrđeno ne samo u kontekstu arhitekture i sitnog arheološkog materijala već i kroz obiman korpus epigrafskih spomenika koji su omogućili da se utvrdi koje legije i auxilijarne jedinice su bile stacionirane u tom logoru.⁴³ Uz to, analiza tekstova uklesanih na epigrafskim spomenicima omogućila je da se uradi prosopografska analiza, što je rezultiralo time da znamo da su vojni rok ovdje služili pripadnici različitih naroda iz više rimskih provincija. Dobar primjer je *cohors III Alpinorum equitata*, čiji su pripadnici, stacionirani u logoru na Humcu, bili keltskog porijekla i regrutirani su u ovu kohortu iz zapadnih alpskih oblasti (*Tres Alpes*). Prosopografske analize su pokazale da je većina auxilijara u ovom logoru bila porijeklom iz zapadnih rimskih provincija i Panonije.⁴⁴ U vezi s izučavanjem autohtonog stanovništva koje je u rimsko doba naseljavalo prostor današnje Bosne i Hercegovine izdvaja se jedan spomenik na kojem se spominje signifer u Prvoj kohorti Belgâ Dasije Bastarnov sin iz pregrinske *civitas* Mezeja.⁴⁵ Djela antičkih pisaca i epigrafski nalazi impliciraju da su Mezeji naseljavali doline Sane, Japre

⁴² Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu = Roman Auxiliary Cohorts in Humac* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke / znanosti, 2019), 22.

⁴³ U skorije vrijeme objavljene su dvije monografije koje tematiziraju prisustvo legija i auxilijarnih kohorti na Humcu. Nešto starije izdanje je knjiga hrvatskog arheologa Domagoja Tončinića *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmati* (Split: Arheološki muzej u Splitu, 2011). Druga knjiga koja daje pregled auxilijarnih kohorti na Humcu je monografija historičara Almira Marića naslovljena *Rimske pomoćne kohorte na Humcu/Roman Auxiliary Cohorts in Humac* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019). U obje knjige autori se, pored prospografske analize i drugih aspekata epigrafskih analiza, osvrću i na trenutno stanje spomenika, kao i na pojedinačne primjere devastacije.

⁴⁴ Marić, *Rimske pomoćne kohorte*, 138–147.

⁴⁵ [Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum |(centuria) 5/ [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura/[vit] Valerius Maxi/[min]us heres. (AE 1913, 0138 = *ILJug III*, 1927 = EDH 027216 = EDCS-10100871 = TM 182130 = lupa 23301).

i Vrbasa.⁴⁶ Analogno podacima s drugih spomenika s Humca datirana je regrutacija autohtonog stanovništva iz sjeverozapadne Bosne u vrijeme Hadrijanove vladavine (117–138).⁴⁷ Dasije je bio signifier zadužen za insignije centurije koje su korištene u ceremonijalne svrhe u toku proslave pobjede, a njegov imenski obrazac tipičan je za indigenu panonsko-dalmatinsku onomastiku.⁴⁸ Može se zaključiti da spomenik dokazuje postojanja mezejske *civitas* u drugom stoljeću. Navedeni primjeri pokazatelj su da tekstovi na spomenicima koji su pronađeni na prostoru Hercegovine predstavljaju izvor ne samo za ovu regiju već su važni za izučavanje općenito rimske provincijalne historije i arheologije.

Devastacija antičkih epigrafskih spomenika u kasnoj antici i srednjem vijeku

Kako bi se bolje mogla sagledati šteta koja nastaje zbog višestoljetne devastacije antičkih epigrafskih spomenika, bilo je neophodno osvrnuti se na kulturno-historijsku važnost ovih arheoloških nalaza. Razlog je to što je tek u drugom dijelu teksta urađen osvrt na problematiku uništavanja tog dijela antičke baštine Hercegovine.

Devastacija antičkih epigrafskih spomenika počela je još u rimsko doba. Toga su često bili svjesni i sami naručioci spomenika, pa su klesarima nalogali da se u tekstu spomenika naglasi zabrana sekundarne upotrebe spomenika.⁴⁹ Razlozi tako rane devastacije su praktične prirode.

⁴⁶ Dragana Grbić, Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek) (Beograd: Balkanološki institut SANU, 2014): 120–121; Šačić Beća, Sjeverna Bosna, 236–246.

⁴⁷ Marić, *Rimske pomoćne kohorte*, 104.

⁴⁸ OPEL I, 277.

⁴⁹ Kao analogno tome može se navesti primjer spomenika iz Rima *D(is) m(anibus) A(ulus) Larcus / Adiutor fecit / monumentum / sibi et suis libe-/rtis libertabus5/que posterisque / eorum hoc m(onumentum) / veto veniri veto / donari* (CIL 06, 21096). Iz teksta ovog spomenika saznajemo da je *Aulus Larcus*, zamjenik (čega – ne znamo), podigao spomenik sebi i svojim oslobođencima i oslobođencima i njihovim potomcima. Zabranjuje da se spomenik proda ili pokloni. Ključ ovog prilično tužnog natpisa možda leži u riječi VETO,

Naime, zbog svog oblika spomenici su korišteni u različite svrhe. Znamo da su već u kasnoj antici korišteni kao spolije u kasnoantičkim bazilikama. Nekoliko takvih primjera imamo i u Hercegovini. U Potocima kod Mostara na lokalitetu Grčine pronađena su dva epigrafska spomenika votivnog karaktera. Jedan od njih je posvećen Mitri, a drugi Junoni.⁵⁰ Spomenici su korišteni kao spolije u kasnoantičkoj bazilici iz 5–6. stoljeća.⁵¹ Bazilika je, po svemu sudeći, napravljena u blizini ranijeg rimskog naselja.

Sistematsko arheološko istraživanje koje je 1905. godine provedeno u selu Varvara kod Prozora Rame otkrilo je nekoliko vrlo vrijednih nalaza. Pronađeni su fragmenti tri nadgrobna spomenika.⁵² Na osnovu izgleda slova i materijala Patsch je uspio spojiti fragmente i tako rekonstruirati veći dio natpisnog polja za ova tri spomenika.⁵³ Ovi spomenici imaju veliku vrijednost jer se na njima spominju magistrati iz municipija *Bi-stuensium*. U starijoj literaturi ovi spomenici se tretiraju kao potvrda da je u Prozoru Rami bilo središte rimskog municipija *Bistue Vetus*.⁵⁴

koja označava strogu zabranu. Zapravo, ovo je samo naglašena verzija formule koja se često viđa na rimskim nadgrobnim spomenicima: *hoc monumentum heredes non sequitur* — *Ovaj spomenik ne mogu koristiti nasljednici*.

⁵⁰ AE 1906, 0184 = *ILJug* 0112. (B) = CIRM 1892 = EDH 022124 = EDCS-30200394 = TM 182023; AE 1906, 0185 = EHD 022127 = EDCS-10100712 = TM 182024 = lupa 23703.

⁵¹ Bojanovski 1988, 97; Silnović 2022, 97.

⁵² *D(is) M(anibus) / T(ito) Fl(avio) Liciniano / dec(urioni) mun(icipii) / Bis[t(uensium)] Ilvir(o) 5/ defu[ncto] / an(norum) [---] / [-----] (AE 1910, 0212 = *ILJug* III, 1755 = EDH 030036 = EDCS-10100720 = lupa 30329 = TM 182187); *D(is) M(anibus) / Ael(iae) Proc[us]-[l]ae [mat(ri)?] / T(itus) Fl(avius) [---] 5/ dec(urio) m(un(icipii) Bist(uensium)] / Ilvir[us] [---] / [-----] (*ILJug* III, 1753 = EDH 034026 = EDCS-10100718 = TM 182620); *[T(ito)] Fl(avio) [Li]cinio / de[c(urioni)] Ilvir(o) Bist(uensium) / [Fla]vii / [Licin]ianus / [et ---]nianus 5/ [pa]tri (*ILJug* III, 1756 = EDH 034028 = EDCS-10100721 = lupa 23700 = TM 182622).***

⁵³ Carl Patsch, "Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije (VII dio)", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 18, sv. 2, (1906): 153–154.

⁵⁴ Ovu hipotezu je definisao Carl Patsch na osnovu podataka s *Tabula Peutingeriana* i *Cosmographie* Anonimnog Ravenjenina (*Tab. Peut.* 5. 3 – 6. 2; *Rav. Cosm.* 4. 211.15; Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja*, 151–160). U kasnijim razdobljima naučnici će se različito referirati o ovom pitanju (više o tome: Ante Škegro, "Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja", u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. Marko Karamatić, (Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2008), 111–141).

Međutim, danas je općenito prihvaćeno mišljenje Bojanovskog da se pojam *Bistuensium* odnosi na municipalnu jedinicu, a da se pojam *Bistua Vetus* odnosi na putnu stanicu koja se locira u Duvnu.⁵⁵ Za takav zaključak Bojanovskom je, između ostalog, pomogla grafoanaliza slova uklesanih na pronađenim fragmentima u Varvari.

U istoj kasnoantičkoj građevini u Varvari pronađena je i jedna stela visine 174 cm, širine 83 cm i 115 cm debljine. Stela se čuva u lapidariju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i, nažalost, danas je spomenik samo fragmentarno sačuvan. Naime, sačuvano je samo natpisno polje, dok je niša s pilastrima i zabatom izgubljena. Sudeći po crtežu objavljenom 1906, u niši su bili sačuvani portreti pokojnika (slika 1). Danas u lapidariju Zemaljskog muzeja možemo vidjeti samo natpisno polje (slika 2). Moguće je da je ostatak spomenika također u lapidariju spomenutog muzeja, ali nije pravilno pohranjen. Spomenik je zbog sekundarne upotrebe bio izlomljen i jasno se vidi da je rađena restauracija vjerovatno početkom 20. stoljeća. Takva datacija se može izvesti na osnovu uvida u konzervatorski rad koji nije urađen prema savremenim standardima, ali to ne treba uzimati za zlo, odnosno možemo to posmatrati u kontekstu tog vremena.

⁵⁵ Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 155–168; Edin Veletovac, "Problem ubikacije Bestoenske biskupije (Ecclesia Bestoensis) – prilog poznavanju ranog kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine", *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* br. 53 (2023): 129–130.

Slika 1. Crtež stele pronađene 1905.
u kasnoantičkoj bazilici u Varvari
(Patsch 1906, 155)

Slika 2. Natpisno polje stele – lapidarij
Zemaljskog muzeja BiH (snimio
O. Harl)

<https://lupa.at/23699?query=112515943>
(4. 7. 2025, 19:12)

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i
Hercegovine

Zanimljivo je da su i ostali spomenici iz prozorske/ramske regije pronađeni u ruševinama Franjevačkog manastira na Šćitu.⁵⁶ Dva spomenika korištena su kao spolije u župnom dvorištu jer je manastir rušen i obnavljan nekoliko puta od 15. stoljeća, kada je osnovan.⁵⁷ Treći spomenik je pronađen u podu podruma manastira.⁵⁸ Pretpostavlja se da svi natpisi iz manastira Šćit potječu s lokaliteta Proslap kraj Prozora u sjevernoj Hercegovini.

U srednjem vijeku spomenici su također korišteni kao spolije. Najbolje dokumentovani primjeri su nalazi iz okoline Konjica, tačnije s lokaliteta Crkvina (Lisičići). Prilikom istraživanja koja je 1952. i 1953. godine vršila Irma Čremošnik otkriveni su ostaci jednobrodne crkve iz 11–12. stoljeća i srednjovjekovno groblje. Antičke stele su korištene kao ploče kojima su bili pokrivena dva srednjovjekovna groba i na njima nije bio uklesan tekst. Ipak, to ne znači da stele s praznim natpisnim poljem nemaju određenu baštinsku vrijednost. Na jednoj od stela su u reljefnom polju sačuvane figure dvije ženske osobe u autohtonoj nošnji. Takvi prikazi su dosta rijetki i daju određene etnološke podatke iz antičke prošlosti Hercegovine. Pored toga, sačuvan je i prikaz delfina i meduze.⁵⁹ Površina druge pronađene stele bila je podijeljena na tri jednaka, četvrtasta polja. U jednom polju imamo prikaz bračnog para, a u drugom likove dvije mlade žene. Ženska odjeća sadrži određene autohtone karakteristike.⁶⁰ Ikonografija ukazuje

⁵⁶ ----- / *Ulpiae* [---]/*linae* [---] / *caris[simae]* 5/ *defunc[tae]* / *anno[rum LII?]* / *se vivo* [*sibi?*] / *libe[risque]* (AE 1994, 1345 = AE 2003, 1327 = CIL 03, 10049. (B) = CIL 03, 13232. (B) = CIL 03, 13232 add. p. 2328, 11 = EDH 039990 = EDCS-30400557 = TM 184001); ---[NA[---] / [---]TAMV[---] / [---]VE[----- // -----]LIS NOC[---] / [---]NT OCC[----- // -----]III *Idus(?)* [---?] / [---?] *Novemb[---?]* / [---?]N SAL D[-----] (CIL 03, 13869 = EDCS-31900006 = TM 184768); -----? *quamvis corpora* [-----?] (CIL 03, 13870 = EDH 054747 = EDCS-31900007 = TM 184770).

⁵⁷ Brunislav Marijanović, "Podzid.Varvara.Prozor", u: Arheološki leksikon BiH, Tom III, ur. Borivoj Čović (Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988), 222.

⁵⁸ Ante Škegro, "Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine", *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* br. 36, (2003): 158–159.

⁵⁹ Irma Čremošnik, "Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija sv. 9 (1954): 219.

⁶⁰ Paškalin kao autohtone motive navodi potpasane haljine dugih rukava. Ženska osoba koja je prikazana uz muškarca na glavi ima maramu koja joj pokriva glavu i pada na

da je ovaj spomenik bio sepulkralni spomenik jedne domaće porodice, odnosno roditelja i dviju kćerki. Natpisna polja na dvije stele su ostala anepigrafska, što bi moglo ukazivati da su spomenici ostali nedovršeni u antici i da su iz klesarske radionice preneseni u svrhu sekundarne upotrebe u srednjem vijeku. Treba podvući da se ove tri stele u ikonografskom smislu ne razlikuju puno od drugih stela iz konjičke regije, što je potvrda postojanja lokalne klesarske radionice.

Treći spomenik koji je pronađen kao spolija u srednjovjekovnoj crkvi jeste *cippus*. Na spomeniku je očuvan tekst iz perioda principata (2. ili 3. stoljeće).⁶¹ U kontekstu onomastike uočava se pojava relativno rijetkog *nomen gentile Petronius* u kontekstu unutrašnjosti provincije Dalmacije. Spomenik je bio ukrašen motivom delfina, što ovdje predstavlja akroterijalnu dekoraciju koja se povezuje s kultom Dionisa. Sudeći prema onomastici i izgledu spomenika, riječ je o doseljenicima u dolinu Neretve.

Primjeri devastacije spomenika s prostora Hercegovine u osmanskom i austrougarskom periodu

Na prostoru Hercegovine imamo zabilježeno i nekoliko primjera sekundarne upotrebe spomenika u osmanskom periodu. Prilikom renoviranja osmanske ceste u selu Radešine (Konjic) Patsch je otkrio jednu stelu koja je korištena kao spolija u potpornom zidu.⁶² Stela se sastoji od dva dijela. U niši se vidi reljefni prikaz tri osobe od kojih jedna ima pokrivenu glavu i tekst, koji uz ikonografiju ukazuje da je riječ o majci.

ramena i leđa. Haljinu drži lanac koji je kopčama pričvršćen na nju. Od nakita nosi naušnice, dok muškarac na lijevoj strani ima fibulu. Slične haljine nose i druge dvije ženske osobe koje, za razliku od prve opisane ženske figure, ne nose maramu, već imaju dugu, raspuštenu kosu. Na steli se pojavljuju još motivi Atisa i lavova (Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012), 144.

⁶¹ *D(is) M(anibus) / L(ucius) Petroni-/us Maximus / vivo fecit sibi 5/ et suis / et Aeliae Rufinae / uxori / defunctae* (ILJug I, 00087 = EHD 032887 = EDCS-10000197 = TM 182241 = lupa 30567).

⁶² Carl Patsch, "Rimska mjesta u konjičkom kotaru", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 14, sv. 3–4, (1902): 327.

Figura majke je u sredini, dok je s njene lijeve strane prikazana ženska osoba puštene kose, vjerovatno kći. Sa strane se čini da stoji mladić s kapom, koji je vjerovatno sin pokojnice.⁶³ Tekst je uklesan vrlo neuredno i dosta je izlizan.⁶⁴ Propadanje teksta je sigurno uzrokovano meteorološkim faktorima, ali i utjecajem čovjeka.

Dimitrije Sergejevski je 1946. i 1948. godine u svrhu arheoloških istraživanja obišao Nevesinjsko polje, gdje je zabilježio nekoliko primjera devastacije antičkih epigrafskih spomenika. U selu Donja Bijenja u muslimanskom groblju iz osmanskog perioda pronašao je odlomke dva rimska miljokaza koji su korišteni kao noge za mejaš.⁶⁵ Na jednom od fragmenata miljokaza bio je u prošlom stoljeću vidljiv tekst posvećen caru Maksiminu Tračkom i njegovom sinu Maksimu.⁶⁶ Međutim, novija istraživanja pokazuju da je danas tekst u potpunosti uništen.⁶⁷ Na osnovu ranijih čitanja *cursus honorum* nastanak spomenika se može datirati u 236. godinu. Nažalost, spomenik nikada nije prenesen u muzej niti pravilno konzerviran, tako da je u potpunosti devastiran.

Isti arheolog na dva lokaliteta na Nevesinjskom polju koja nose naziv “Nišani” prepoznao je ostatke rimskih miljokaza koji su korišteni kao međaši. Također, antički epigrafski spomenici korišteni su kao spolije u

⁶³ Paškvalin i Lozić navode da je riječ o tri ženske osobe (Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 158; Edisa Lozić, *Proizvodnja nagrobnih spomenikov v notranjosti rimske province Dalmacije* (Ljubljana: Inštitut za arheologijo (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2018, 151). Međutim, krajnja desna osoba ima drugačiju odjeću i ikonografski više podsjeća na muškarca. Također, Paškvalin i Lozić preuzimaju Patschovu rekonstrukciju teksta koja je dosta slobodna i proizvoljno implicira da je prvi *nomen cognomen* ženski. Ne moraju muška imena uvijek biti u formi *tri nomina*.

⁶⁴ *D(is) M(anibus) // Aur(eli-) Ti[t?---] / Bricussa(-?) Ti-/[---]SIA[---]5/t(?)ae matri inf(elicissimae)(?) / def(unctae) [a]n(norum) LXXV* (CIL 03, 13862 = *ILJug III*, 01751 = HD056806 = EDCS-31900237 = TM 185078 = lupa 30325).

⁶⁵ Sergejevski, “Rimska cesta”, 49.

⁶⁶ *Imp(erator) Caes(ar) C(aius) Iul(ius) / Verus Maximinus / Pius Felix p(ontifex) m(aximus) trib(unicia) / p(otestate) II imp(erator) III co(n)s(ul) 5/ p(ater) p(atriciae) et C(aius) Iul(ius) Verus / Maximus nobi-/lissimus Caes(ar) / Augusti* (AE 1980, 0681 = *ILJug III*, 1022 = EDH 005964 = EDCS-08900513 = TM 181781).

⁶⁷ Almir Marić, “Neki primjeri devastacije i sekundarne upotrebe antičke baštine u Hercegovini”, *Hercegovina* br. 23, (2024): 15.

osmanskom mostiću koji je bio napravljen preko Jamnika potoka. Naime, kada je građen most, prelomljen je miljokaz kako bi njegovi dijelovi bili korišteni kao kolobrani. Sergejevski je također zabilježio da je 1895. godine u selu Kruševljani napravljena crkva za čiju su gradnju kao materijal, između ostalog, korišteni i antički ostaci.⁶⁸ Danas se vide reljefi koji su ostaci votivnih i nadgrobnih spomenika.

Slika 3. i Slika 4. Ostaci votivnih i nadgrobnih spomenika uzidanih kao spolija u crkvi u Kruševljanima (snimila J. Radmilović)

Spomenik porodice *Plassus*, koji se smatraju predstavnicima autohtone elite iz prvog stoljeća, u osmanskom periodu korišten je najprije kao kameno korito, tzv. kamenica, a kasnije je uzidan u branu.⁶⁹ Kada je Bregava 1940. srušila branu u Stocu, otkriven je ovaj vrijedni dio baštine. Iako je Zemaljski muzej bio blagovremeno obaviješten, *cippus* nije odmah prenesen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine jer institucija nije imala dovoljno sredstava za taj poduhvat. U toku Drugog svjetskog rata

⁶⁸ Sergejevski, "Rimska cesta", 50, 53–56.

⁶⁹ *T(ito) Flavio Blodi f(ilio) / Plasso patri / pientissimo an(norum) L / et Flaviae Tattae matri 5/ an(norum) XXXX bene meritae / et T(ito) Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T(ito) Flavio Laedioni / [---] aed(ili) IIIIvir(o) i(ure) d(icundo) Naronae / [---] Laedio f(ilius) vivos(!) sibi et s(uis) f(ecit) (ILJug I, 117 = EDH 032932 = EDCS-10000220 = TM 182263).*

zadnja strana spomenika stradala je od ručnih granata. Na sreću, uprkos izloženosti vodi veći dio teksta spomenika je sačuvan i 1948. spomenik je prenesen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.⁷⁰ Spomenik ima izuzetno bogatu ikonografiju, gdje su pored vegetativnih motiva sačuvani prikazi ptica i muzičkog instrumenta sistrum, koji se povezuje s kultom egipatske božice Izide.⁷¹ Ujedno je ovo jedan od spomenika na kojem je sačuvan značajan broj ilirskih imena: *Plassus*, *Blodus*, *Tatta*, *Epicadus* i *Laedio*. Historijska i baštinska vrijednost ovog cippusa je nemjerljiva jer možemo zahvaljujući sačuvanom tekstu spoznati odnos rimske vlasti prema domaćim elitama prije gotovo dvije hiljade godina. *Cippus* porodice *Plassus* jedan je od rijetkih pozitivnih primjera spašavanja spomenika i danas se nalazi u stalnoj postavci “Bosna i Hercegovina u antičko doba” u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

Iz Stoca imamo i jedan negativan primjer odnosa austrougarskih vlasti prema antičkom epigrafskom naslijeđu Hercegovine. Ranije je u radu spomenuto da su u Stocu pronađene tri votivne are na kojima se spominju konzularni beneficijari. Nažalost, danas je sačuvana samo jedna na kojoj se spominje konzularni beneficijar iz Prve italske legije.⁷² Druga dva spomenika čiji su dedikanti bili konzularni beneficijari iz XIV legije Gemine (*Legio XIV Gemina*) izgubljeni su.⁷³ Naime, na osnovu svjedočanstva kustosa Zemaljskog muzeja Ćire Truhelke i Karla Patscha znamo da su spomenike našli vojnici prilikom gradnje kasarne u Vidovom polju u Stocu krajem 19. stoljeća.⁷⁴ Spomenici su jedan period čuvani u

⁷⁰ Sergejevski, “Rimska cesta”, 167.

⁷¹ Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 260.

⁷² *CIL* 03, 14631 = EDH 052293 = EDCS-32500128 = TM 184281 = lupa-23302.

⁷³ *CIL* 03, 08431. (B) = *CIL* 03, 12789. (B) = EDH 002463 = EDCS-31900268 = TM 181747; *CIL* 03, 08435. (B) = *CIL* 03, 12789 = EDH 052720 = EDCS-30800077 = TM 184323.

⁷⁴ Patsch čak navodi mogućnost da su dva spomenika na kojima se spominju konzularni beneficijari Legio XIV Gemina stari fragmenti jednog spomenika, odnosno spomenika s dvostrukim natpisom. Patsch je u drugoj fusnoti svog članka “Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine” detaljno zabilježio sekundarnu upotrebu tih spomenika. Carl Patsch, “Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br.12, sv. 1, (1900): 171, fn. 2.

središtu vojnog okruga (generalatu), nakon čega su poslani u Austriju.⁷⁵ Šta se desilo s tim spomenicima, nikada, nažalost, nije utvrđeno.

Genezu nestanka antičkog spomenika možemo lijepo pratiti na primjeru jednog epitafa iz Čelebića (Konjic). U blizini pravoslavne crkve Patsch je otkrio arheološke nalaze iz antičkog perioda. Sa spomenutog arheološkog lokaliteta u prvim decenijama 19. stoljeća neki lokalni musliman spomenik je odnio i ugradio ga u štalu kao spoliju. Međutim, spomenik je zbog sujevjerja vratio na prvobitnu lokaciju pošto mu se stoka iznenada razboljela. Onda je 1843. godine jedan franjevac pronašao taj spomenik, pa je, vidjevši reljef pokojnika, pomislio da je našao stelu svetog Stjepana. Dvije decenije kasnije pravoslavci su ovaj spomenik uzidali iznad vrata crkve izmijenivši izgled reljefa.⁷⁶ Svakako je najveća šteta učinjena samom tekstu spomenika jer su izvorni latinični natpis preklesali u ćirilčni tekst. Sepulkralni spomenik iz Čelebića odličan je primjer na kojem možemo vidjeti kako je zbog neznanja nestajao dio antičke baštine.

U mektebu koji je 1912. ili 1913. godine sagrađen u blizini džamije u Konjicu uzidan je gornji dio nadgrobnog spomenika iz drugog ili trećeg stoljeća. U potpunosti je sačuvana samo gornja polovina reljefa s prikazom dvije muške i jedne ženske osobe. U donjem kvadratu sačuvana je samo ženska glava bez poprsja. Reljef predstavlja djelo dobrog majstora jer na sačuvanim likovima može se uočiti dosta detalja koji nam govore o načinu odijevanja i pravljenja frizura.⁷⁷ Natpisno polje je uništeno, moguće i prije izgradnje džamije.

Nažalost, antički epigrafski spomenici nisu devastirani samo zbog neznanja lokalnog, nedovoljno obrazovanog stanovništva. Ovaj dio baštine uništavan je i zbog nedovoljnog interesa i samih arheologa. U knjizi *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini / Paradoxes of*

⁷⁵ Ćiro Truhelka, "Zenica und Stolac", *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, br. 1 (1893): 284; Carl Patsch, "Nove rimske", 171.

⁷⁶ Carl Patsch, "Rimska mjesta u konjičkom kotaru", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 14, sv. 3–4, (1902): 328.

⁷⁷ Dimitrije Sergejevski, "Iz rimske arheologije", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 46, (1935): 18–19; Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 146.

Early Archaeology in Bosnia and Herzegovina (2023) Adnan Kaljanac na osnovu arhivske građe dostupne u Arhivu Bosne i Hercegovine otkriva nemaran odnos arheologa u austrougarskom periodu prema baštini Bosne i Hercegovine. Važno mjesto u ovoj knjizi zauzima i pitanje odnosa prema epigrafskim spomenicima. Npr. bogati antički lokalitet u mjestu Police kod Trebinja je, sudeći prema arhivskoj građi, istraživao 1889. godine. Između ostalog, tu su pronađeni i rimski miljokazi, od kojih je već 1962. godine ostalo samo postolje i nekoliko fragmenata. Sudeći prema dopisu koji je okružni upravitelj 31. augusta 1889. godine poslao Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, nalazi nisu adekvatno konzervirani niti preneseni u muzej.⁷⁸ Tako su spomenici koji su preživjeli stotine godina u kratkom razdoblju od 1889. do 1962. bili potpuno uništeni.

Arhivska građa ukazala je na to da je i vrlo cijenjeni arheolog Carl Patsch preuzimao nalaze amatera ne vodeći računa o kontekstu nalaska spomenika. Takav primjer je votivni natpis s lokaliteta Cerići kod Konjica.⁷⁹ Spomenik je 1897. dospio u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine tako što ga je donio oružnički stražmeštar S. Tomljenović. Ovo vojno lice je, prema vlastitim navodima, vršilo istraživanja antičkog lokaliteta u Cerićima, a Patsch uopće ne propituje kontekst pronalaska.⁸⁰ Iako je u ovom slučaju spomenik spašen od nestanka, u metodološkom smislu kontekst nalaska je problematičan i ukazuje da su amateri imali podršku sistema za vršenje istraživanja.

Sistematska arhivska istraživanja koja je proveo Kaljanac pokazala su da se u periodu Kraljevine Jugoslavije odnos prema zaštiti baštine popravio. To se može uočiti i na osnovu jednog primjera iz Hercegovine. Naime, 1936. lokalni žandar spriječio je prodaju jednog miljokaza

⁷⁸ Adnan Kaljanac, *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini = Paradoxes of early archaeology in Bosnia and Herzegovina*, (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023), 82.

⁷⁹ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / <L=I>(ucii)(?) Petroni(i) / Maximin(us) / et Severus* (CIL 03, 14617, 1= EDH 052294 = EDCS-32500108 = TM 184282= lupa 23698).

⁸⁰ Patsch, "Rimska mjesta", 317–318; Kaljanac, *Stranputice rane arheologije*, 88–89.

s prostora Konjica.⁸¹ Očigledno je postojala tendencija da se prekine s negativnom praksom otkupa spomenika od pronalazača amatera. Spomenuti miljokaz je pokušao otkupiti preparator Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nastavljajući tako praksu koja je bila ustaljena u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Na taj način država je nastojala demoralisati ilegalne istraživače koji su ranije prodavali legalno svoje nalaze jednoj državnoj instituciji kao što je Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

Odnos prema antičkim epigrafskim spomenicima u periodu 1945–1992.

U periodu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije u Bosni i Hercegovini djelovale su samo tri institucije muzejskog karaktera: Muzejska zbirka pri Franjevačkom samostanu Humac kod Ljubuškog (osnovan 1884), Zemaljski muzej u Sarajevu (osnovan 1888. godine) i Etnografski muzej Vrbaske banovine u Banjoj Luci (danas Muzej Republike srpske, osnovan 1930. godine).⁸² U periodu nakon 1945. godine muzejska djelatnost bila je zakonski regulirana, s tim da se akcentira osnivanje zavičajnih muzeja s regionalnom tematikom. Dva ključna centra za istraživanje epigrafskih spomenika u Hercegovini postaju Mostar i Trebinje. Poseban doprinos istraživanju i zaštiti antičkih epigrafskih spomenika u Hercegovini dala je arheologinja Vukosava Atanacković-Salčić, koja je provela cijeli svoj radni vijek u Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Mostaru. U kontekstu antičke epigrafije mogu se izdvojiti tri najveća doprinosa spomenute arheologinje. Najprije treba spomenuti da je izvršila zaštitno otkopavanje grobnice na lokalitetu Grudine (Trebimlja), gdje je nađen nadgrobni spomenik dekuriona municipija Diluntum, što je jedina epigrafska potvrda tog rimskog municipija čije se sjedište locira

⁸¹ Kaljanac, *Stranputice rane arheologije*, 212.

⁸² Igbal Cogo, *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, (Zenica: Muzej grada Zenice, 2016), 3.

na području današnjeg Stoca.⁸³ Tim sistematskim istraživanjem utvrdila je da je pored ovog spomenika bio minimalno još jedan sepulkralni spomenik koji je uništen. Dataciju uništenja je danas teško odrediti jer je lokalitet bio opljačkan.

Drugi važan doprinos Atanacković-Salčić bio je taj što je 70-ih godina prošlog stoljeća učestvovala u nastanku nove postavke Arheološke zbirke muzeja na Humcu.⁸⁴ Tada je prvi put pristupljeno sistematskom katalogiziranju i valoriziranju rimskih epigrafskih spomenika u jednoj ustanovi u Hercegovini. Nije ulaženo previše u kontekstualnu analizu spomenika, ali je u baštinskom smislu ova revizija dala izvrsne rezultate. Pored klasičnog popisa i dodjele inventarnog broja, za svaki od 25 epigrafskih spomenika iz zbirke konkretiziran je kontekst nalaska, dat opis, procijenjen stepen očuvanosti, rekonstrukcija i urađen je crtež natpisnog polja kako bi tekst bio vidljiviji.⁸⁵ Ovakav pristup bio bi poželjan u savremenoj bosanskohercegovačkoj muzeologiji jer ova je revizija pokazala da je u lapidariju bilo neobjavljenih natpisa te je utvrđen stepen očuvanosti natpisa i reljefa.

Zašto su revizije u baštinskom smislu važne, najbolje govori primjer nadgrobne stele Tiberija Klaudija Ligmara (*Tiberius Claudius Ligmara*), konjanika Treće lpske kohorte (*cohors III Alpinorum equitata*). Naime, prilikom rada na sistematskom uređenju lapidarija Arheološke zbirke muzeja na Humcu Atanacković-Salčić utvrdila je da zbirka posjeduje donji fragment stele čiji se ostatak čuva u Zemaljskom muzeju Bo-

⁸³ AE 1980, 0677 = AE 1939, 0300. (B) = *ILJug III*, 1740. (B) = EDH 005674 = EDCS-10100710 = TM 181775 = lupa 30609; Vukosava Atanacković-Salčić, "Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinje)", *Tribuna* br. 5, (1979): 29–35.

⁸⁴ Almir Marić, "Doprinos Vukosave Atanacković-Salčić u istraživanju antičke historije i arheologije u Hercegovini = Contribution of Vukosava Atanacković-Salčić of ancient history and archeology in Herzegovina", u: Naučni skup *Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini: zbornik radova* = Scientific Gathering Herzegovinian scientists and tradition of research in Herzegovina: proceeding, ur. Šaban Zahirović, (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2016), 150.

⁸⁵ Vukosava Atanacković-Salčić, "Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu", *Nashe starine* br. 14–15, (1981): 262–279.

sne i Hercegovine. Oba fragmenta potječu s istog lokaliteta Hardomilje. Veći dio spomenika je 1898. godine Karl Patsch deponovao u lapidarij najveće muzejske ustanove u Bosni i Hercegovini. Manji fragment je gotovo 100 godina kasnije, tačnije 1971, donesen kao slučajni nalaz u zbirku na Humcu.⁸⁶ Spomenik je vrlo važan u prospografskom smislu jer nam govori da je pokojnik bio iz *Salinae* iz primorskih Alpa i da je rimsko građanstvo dobio za vrijeme cara Nerona. Također, natpis uklesan na ovoj steli otkriva da su pripadnici *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu bili raspoređeni za vrijeme Flavijevaca (69–96).⁸⁷ Na otkrivenom fragmentu Atanacković-Salčić pročitala je da su mu spomenik podigli njegovi saborci i, sudeći po onomastici, njegovi sunarodnjaci.⁸⁸ U metodološkom smislu problematično je što se u savremenoj literaturi kao i u digitalnim bazama prilikom navođenja teksta spomenika ne koristi oznaka koja stručnjacima koji ne poznaju kontekst nalaska ovog spomenika sugerira da je riječ o dva fragmenta, odnosno da se tekst *Ti(-berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertu* nalazi na dijelu spomenika koji se ne čuva u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine. U trenutku pisanja ovog rada niti jedna epigrafska baza (Epigraphic Database) nema arhiviran tačan podatak, tj. da se spomenik čuva fragmentarno u dvije različite arheološke zbirke. Možemo istaći da je ovo dobar primjer kako stručnjaci iz oblasti baštinskih studija mogu u velikoj mjeri pomoći u restauraciji devastiranog epigrafskog naslijeđa.

⁸⁶ Vukosava Atanacković-Salčić, “Kameni spomenici”, 270–271.

⁸⁷ Almir Marić, “Evidentirani augzilijarni *cohors III Alpinorum equitata* na Humcu = Registered auxiliaries of *cohors III Alpinorum equitata* in Humac”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* br. 54, (2017), 98.

⁸⁸ Tekst stele nakon spajanja dva fragmenta: *Ti(berius) Claudius Ligomarus / Carstimari f(ilius) / Claudia Salinis / eq(ues) coh(ortis) III Alpinae / ann(or)um LVII stipend(iorum) XXX 5/ h(ic) [s(itus)] e(st) t(estamento) f(ieri) i(ussit) her(edes) p(osuerunt) // Ti(berius) Claudius Silenu[s] / et Ti(berius) Claudius Abascian(us) / libertu* (CIL 03, 14632 = EDH 056522 = EDCS-31300303 = TM 184988 = lupa 30321).

Slika 5. Gornji fragment stele s lokaliteta Hardomilje – lapidarij Zemaljskog muzeja BiH (snimio O. Harl)

<https://lupa.at/30321?query=1398273344>
(4. 7. 2025, 19:15)

© Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Slika 6. Rekonstrukcija spomenika Hardomilje (Atanacković-Salčić 1981, 271).

Kao treći važan segment rada Atanacković-Salčić u kontekstu zaštite spomenika može se izdvojiti njena saradnja s lokalnim stanovništvom. Zahvaljujući njenom angažmanu naučno priznatu valorizaciju dobio je spomenik iz Kazanaca kod Gacka na kome se spominje etničko ime Naresa indigene zajednice čije se ime povezuje s rijekom Neretvom, odnosno Naron.⁸⁹ Analiza spomenika objavljena je u časopisu *Hercegovina*, čiji su izdavači tada bili Muzej Hercegovine Mostar, Arhiv Hercegovine

⁸⁹ Vukoslava, Atanacković-Salčić, "Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka", *Hercegovina*, br. 7–8, (1990): 7–15.

Mostar i Zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Mostar. Također, značajan broj antičkih epigrafskih spomenika u ovom razdoblju publikovan je i u časopisu *Tribunia*, koji je izlazio u okviru izdavačke djelatnosti Zavičajnog muzeja Trebinje. Ovaj muzej je u periodu SFRJ imao zanimljivu praksu. Naime, radili su replike spomenika koji su pronađeni u vrijeme Austro-Ugarske, a danas se čuvaju u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.⁹⁰ Pod uslovom da se ova praksa etički ispravno primjenjuje, odnosno bez cilja da se posjetioci muzeja zavaraju kako je riječ o originalnom nalazu, to može biti dobar način da se baština približi lokalnoj zajednici iz koje potječe.

Savremena devastacija spomenika

Za razliku od drugih vrsta arheološkog materijala, rimski epigrafski spomenici često nisu adekvatno konzervirani, što je vremenom dovelo do fizičkih oštećenja ili nestanka. Djelimično su za to krivi i muzeji koji ovu vrstu arheoloških nalaza koriste kao ukrase u vrtovima. Zbog utjecaja meteoroloških prilika vremenom nestaju slova i reljefi koji su uklesani na spomenicima.⁹¹ Kao primjere takvog odnosa možemo navesti izlaganje spomenika ispred Centra za kulturu u Mostaru i u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru. Tako se dio lapidarija Muzeja Hercegovine iz Mostara nalazi u dvorištu Centra za kulturu Mostar. Kao svojevrsni ukrasi izložena su dva fragmenta votivnih ara pronađenih 1964, odnosno 1965. godine na širem prostoru antičkog Delminija (Duvanjsko

⁹⁰ To je slučaj sa spomenicima na kojima imamo primjere autohtone onomastike, a koji su pronađeni u okolini Trebinja, npr. ILJug I, 106 = EDH 032920 = EDCS-10000212 = TM 182255 = lupa 23769.

⁹¹ Stylianos Aspiotis et al, "Crack-enhanced weathering in inscribed marble: a possible application in epigraphy", *European Journal of Mineralogy*, br. 33 (2021): 200–201; Chiara Coletti, "Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future", *Heritage, Special Issue: Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future*, ur. G. Herrera-Franco and E. Berrezueta, (Atena: Hellenic Society for Archaeometry, 2024), 3281–3286.

polje).⁹² Oba spomenika ispred Centra za kulturu Mostar posvećena su Jupiteru i datiraju u 2. stoljeće. Pored toga, jedan votivni spomenik pronađen u Čapljini 1965. godine izložen je u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru bez ikakve zaštite koja bi spriječila utjecaj meteoroloških prilika. Ovaj spomenik krasi figure mitske braće Dioskuri, koji stoje frontalno u ravnom, udubljenom polju slika s pileusima, ogrtačem oko ramena, s podignutim desnim kopljem.⁹³ Danas se vide samo tragovi tri slova iznad reljefa. Treba podvući da će sačuvani tekst i reljefi na spomenuta tri spomenika zauvijek biti izgubljeni za buduće generacije ukoliko se adekvatno ne pohrane u muzejske lapidarije. Danas su jako vidljiva oštećenja koja su nastala usljed vremenskih (ne)prilika.

Slika 7. i Slika 8. Fragmenti votivnih spomenika ispred Centra za kulturu Mostar (snimila A. Šaćić Beća) © Mostar – Muzej Hercegovine

⁹² *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(itus) Valer(ius) Sever(ianus?) vet(e)r(anus) [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito)* (AE 1987, 00802 = EDH 012578 = EDCS-08500498 = TM181878 = lupa 30577); *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)/ P(ublius)(?) Ael(ius) Quin(tus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (AE 1999, 1226 = ILJug II,784 = EDH 034268 = EDCS-10000796 = TM182861).

⁹³ *C[---] L(ibens) M(erito)* (Edin Mulović, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar* = Catalogue of the stone archaeological collection of the Museum of Herzegovina Mostar (Mostar: Muzej Hercegovine, 2018, 36).

Slika 9. Votivni spomenik iz Čapljine u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru
(snimila A. Šačić Beća) © Mostar – Muzej Hercegovine

Također, zbog neadekvatne konzervacije koja podrazumijeva depoziranje spomenika u lapidarije oni bivaju na meti vandala ili trgovaca antikvitetima. Takav primjer susrećemo u Konjicu. Antički epigrafski spomenici su izloženi i neadekvatno konzervirani u sklopu Parka na Vardi ispod Društvenog doma, gdje su bili išarani grafitima. Danas se na tim spomenicima više ne može pročitati tekst, reljefi na njima su toliko uništeni da se ne prepoznaju katarktične forme poput odjeće ili religijskih motiva. Riječ je o prethodno spominjanim sepulkralnim spomenicima otkrivenim u spolijima kasnoantičke bazilike i džamiji u Lisičićima i Konjicu. Ne smijemo zaboraviti činjenicu da je riječ o spomenicima starim otprilike 17 ili 18 stoljeća, koji predstavljaju, uostalom, i najstarije tragove pismenosti u ovom dijelu države. Također, u selu Vrdolje kod Konjica u nekropoli stećaka nalaze se ostaci stele iz 2. ili 3. stoljeća čiji je tekst uništen i vide se samo ostaci reljefa.

Slika 10. Grafiti na antičkim epigrafskim spomenicima u parku Parka na Vardi u Konjicu

Preuzeto s javne domene: <https://bljesak.info/lifestyle/flash/legende-iz-konjica-mjesto-spomenika-i-faca-iz-stambola/165149> (pristupljeno: 17. 4. 2024).

Najznačajnija muzejska institucija u Bosni i Hercegovini zadržala je negativnu praksu iz austrougarskog perioda koja je nalažala da se dvorište institucije ukrasi antičkim epigrafskim spomenicima. Takva vrsta ukrašavanja dvorišta je faktički jedan vid (ne)namjerne devastacije spomenika. Nakon izgradnje zgrade Muzeja 1913. ispred ulaza u ovu ustanovu formirana su dva vrta. U lijevom vrtu kao ukras postavljene su stećci, a u desnom antički epigrafski spomenici. Od ukupno 11 nadgrobnih i votivnih spomenika u desnom vrtu šest je pronađeno na prostoru današnje Hercegovine, kao i jedan izloženi sarkofag. Riječ je o pet spomenika iz Konjica, Homolja i Lisičića koje je publicirao Carl Patsch početkom 20. stoljeća.⁹⁴ Ista sudbina je zadesila i jedan spomenik

⁹⁴ CIL 03, 14617, 4 = EDH 056633 = EDCS-32500111 = TM 185018 = lupa 30377; CIL 03, 14617,5 = EDH 034022 = EDCS-10100713 = TM 182616 = lupa 30378; ILjug III, 01747 = EDH034024 = EDCS-10100716 = TM 182618 = lupa 30380; Patsch, "Rimska mjesta ; 315, Sl. 10; Paškvalin, Antički sepulkralni spomenici, 62 = lupa 30381.

iz Hardomilja kod Ljubuškog, od kojeg su pronađena dva fragmenta, a veći fragment izložen je u prednjem dvorištu Muzeja.⁹⁵ Za dva fragmenta spomenika iz dvorišta danas se može precizirati porijeklo, te nije isključeno da i ti spomenici potječu iz Hercegovine.

Ako se uporede skice i fotografije spomenika koje je Patsch objavio 1894, 1902. i 1910. godine, očigledno je da su spomenici u posljednjih 111 godina pretrpjeli određena oštećenja. Visok stepen oštećenja najviše je vidljiv na natpisnim poljima, što je dovelo do toga da se danas na nekim natpisima ne može pročitati tekst koji je bio dobro očuvan u trenutku pronalaska spomenika. Budući da nisu bili adekvatno deponovani prilikom granatiranja Zemaljskog muzeja 1992–1995, na spomenicima se mogu vidjeti udubljenja od gelera. Pored očiglednog ljudskog djelovanja postoje i prirodni faktori koji doprinose propadanju neadekvatno deponovanih arheoloških nalaza od kamena. Treba imati u vidu da se lokacija Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine nalazi neposredno uz vrlo prometnu gradsku cestu, što se sigurno mora odraziti na izložene spomenike. Izpušni gasovi iz automobila i drugih prijevoznih sredstava utječu na površinu kamena.

Slika 11. Antički epigrafski spomenici u dvorištu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (snimila A. Šaćić Beća)

⁹⁵ AE 1913, 00139 = ILjug III, 01924 = EDH 027219 = EDCS-10100868 = TM 182131 = lupa 24058.

U savremenom dobu, nažalost, evidentna je i pojava kiselih kiša, koje nagrizzaju površinu i slabe strukturu kamena. Ovi spomenici su podložni, također, i biološkom trošenju jer su izloženi mikroorganizmima koji narušavaju izgled i strukturu kamena.

Slika 12. Skica spomenika iz Hardomilja (Patsch 1910, 181)

Slika 13. Današnje stanje spomenika iz Hardomilja (snimio O. Harl)

<https://lupa.at/24058?query=858780588>

(3. 7. 2025, 20:00) © Sarajevo – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine

Nažalost, često iz medijskih natpisa možemo saznati da su epigrafski spomenici uništeni ispisivanjem grafita ili čak ukradeni s izvornih lokaliteta. Takav je primjer i sa spomenikom koji je važan izvor za izučavanje prošlosti Delmata, odnosno ilirske zajednice koja je naseljavala prostor

zapadne Hercegovine. Naime, Komisija za zaštitu spomenika BiH upoznata je s tim da se u Hrvatskoj pokušalo s ilegalnom kupovinom jednog epigrafskog spomenika iz Duvna/Tomislav-Grada na kojem je zabilježeno ime Delmati/ Delmat.⁹⁶ Na ovu pojavu ukazao je dr. sc. Darko Periša s Katoličkog sveučilišta u Zagrebu. U Bosni i Hercegovini nikada nije provedena niti jedna policijska akcija u vezi s ovim problemom. Naučna zajednica, nažalost, ne zna gdje se danas nalazi spomenik sa spomenom Delmata.

Možda najdrastičniji primjer devastacije antičkih spomenika možemo vidjeti u Muzeju Hercegovine u Mostaru. U pitanju je nadgrobni spomenik iz 2. stoljeća. Kolokvijalno se spomenik naziva Lupa, po imenu djevojke čiji je to nadgrobni spomenik.⁹⁷ Lupa je bila izložena u dvorištu Muzeja Hercegovine u Mostaru. Prilikom agresije i bombardovanja starog grada i Muzeja oštećena je od gelera. Spomenik je najviše stradao između 1993. i 1994. godine.⁹⁸ Vrlo lijepo očuvan reljef pokojnice danas je prelomljen na nekoliko mjesta, a na natpisnom polju vide se ostaci gelera. Treba napomenuti da je ovo bio jedan od najljepših i najbolje očuvanih prikaza ženske osobe iz rimskog perioda do sada pronađen na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Spomenik je preživio gotovo dva milenija, ali je na kraju u savremeno doba bio gotovo uništen.

Na kraju treba podvući da su epigrafski spomenici važan segment antičke baštine Hercegovine. Ta vrsta arheološkog materijala mora se primarno institucionalno zaštititi od propadanja, što iziskuje materijalna ulaganja u proces konzervacije, restauracije, digitalizacije i pohranjivanja u lapidarije. Iako je riječ o arheološkom materijalu napravljenom od kamena, to ne znači da su spomenici neuništivi.

⁹⁶ Preuzeto s javne domene: <https://ljubuski.net/35040-u-devastaciju-arheoloskog-bla-ga-uključen-i-samostan-na-humcu> (pristupljeno: 18. 6. 2024).

⁹⁷ *Maximinus / sculpet(!) // D(is) M(anibus) // Leo et Quartil[la] 5/ parentes miseri po(sue-runt) / Lup(a)e fili(a)e infelicis(s)i/m(a)e annorum XXII / h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur)* (AE 1967, 00356 = ILJug-02, 00625 = EDH 014827 = EDCS-10000641 = TM 181905 = lupa 30570).

⁹⁸ Mulović, *Katalog kamene arheološke zbirke*, 37.

Slika 14. Devastirani reljef i ostaci od gelera na natpisnom polju nadgrobnog spomenika djevojke Lupe iz Muzeja Hercegovine u Mostaru
<https://lupa.at/30570> (30. 7. 2025, 20:30); © Mostar – Muzej Hercegovine

BIBLIOGRAFIJA

Edicije grčkih i latinskih spomenika

- AE *L'année épigraphique*, Paris
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. TH. MOMMSEN), Berlin 1873: Supplementa 1889–1902.
- CIL 06 *Corpus Inscriptionum Latinarum VI* (ed. G. HENZEN, I. B. DE ROSSI, E. BORMANN, CHR. HUELSEN, M. BANG), Berlin, 1876–1926.
- CIMRM *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae* (ed. M. J. VERMASEREN), Martinus Nijhoff, 1956, 1960.
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452–1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223–3128).
- OPEL II *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum II: Cabalicius–Ixus, Ex materia ab* vol 2. (ed. Lőrincz B. et al.), Wien: 1999.
- OPEL III *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, vol. 3: Labareus–Pythea* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien: 2000.
- OPEL IV *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, vol. 3: Quadratia–Zures* (ed. Lőrincz B. et al.), Wien: 2002.

Izvori

- Appian, *Appian and Illyricum*, Kos, M. Š. (ed.), Situla 43, 52–81. Ljubljana, 2005.

- Plinius Secundus (C.), *Naturalis historia*, Libri III/IV, Winkler, G. / König, R. (ed.), München – Zürich, 1988.
- Ptolemy's *Geography* (trans. T. Naggy), in: Fehér B. / Kovács P. (ed.), *Scriptores geographici antiquiores (Aetia occupationes Romanae Usque ad a.D.54): Fontes Pannoniae Antiquae I*, Károli Egyetemi Kiadó, Budapest, 2005.
- Ptolemej Klaudije, *Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, Berggren, J. L. (ed.), New Jersey, 2010.

Literatura

- Alföldy, Géza. *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969.
- Aspiotis, Stylianos, Schlüter, Jochen, Harter-Uibopuu, Kaja, Mihailova, Boriana "Crack-enhanced weathering in inscribed marble: a possible application in epigraphy", *European Journal of Mineralogy*, br. 33 (2021): 189–202.
- Atanacković-Salčić, Vukosava. "Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinje)". *Tribuna*, br. 5 (1979): 7–40.
- Atanacković-Salčić, Vukosava. "Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu". *Naše starine*, br. 14–15 (1981): 257–284.
- Atanacković-Salčić, Vukosava. "Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka". *Hercegovina*, br. 7–8 (1990): 7–15.
- Beltrán Lloris, Francisco. "Latin Epigraphy: The Main Types of Inscriptions", u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson. Oxford: Oxford University Press, 2014, 78–88.
- Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.
- Bojanovski, Ivo. *BiH u antičko doba*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.

- Buonocore, Marco. "Epigraphic Research from Its Inception: The Contribution of Manuscripts". u: *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, ur. Christer Bruun i Jonathan Edmondson. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Coletti, Chiara, "Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future", *Heritage, Special Issue: Climate Change Threats to Stone Cultural Heritage: State of the Art of Quantitative Damage Functions and New Challenges for a Sustainable Future*, ur. G. Herrera-Franco and E. Berrezueta. Atena: Hellenic Society for Archaeometry, 2024, 3276–3290.
- Cogo, Igbal. *Muzejsko zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini od 1945. do 2012. godine*, Zenica: Muzej grada Zenice, 2016.
- Cooley, Alison E., *The Cambridge Manual of Latin Epigraphy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Čremošnik, Irma. "Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova serija, sv. 9 (1954): 179–188.
- Demicheli, Dino. "Tiberius and his family on the epigraphic monuments from Dalmatia". u: *Tiberius in Illyricum – Contributions to the history of the Danubian provinces under Tiberius' reign (14–37 AD)*. ur. Peter Kovács. Debrecen: University of Debrecen. Department of Classical Philology and Ancient History, 2017.
- Džino, Danijel i Domić Kunić, Alka. *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Glavaš, Ivo. *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Zagreb: Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, 2016.
- Grbić, Dragana. *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2014.

- Imamović, Enver. *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1977.
- Kaljanac, Adnan. *Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini = Paradoxes of early archaeology in Bosnia and Hercegovina*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2023.
- Keppie, Lawrence. *Understanding Roman Inscriptions*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1991.
- Lozić, Edisa. *Proizvodnja nagrobnih spomenikov v notranjosti rimske province Dalmacije*. Ljubljana: Inštitut za arheologijo (Slovenska akademija znanosti in umetnosti), 2018.
- Marić, Almir. "Doprinos Vukosave Atanacković-Salčić u istraživanju antičke historije i arheologije u Hercegovini = Contribution of Vukosava Atanacković-Salčić of ancient history and archeology in Herzegovina". u: Naučni skup *Hercegovački naučnici/znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini: zbornik radova = Scientific Gathering Herzegovinian scientists and tradition of research in Herzegovina: proceeding*, ur. Šaban Zahirović, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke/znanosti, 2016, 143–154.
- Marić, Almir. "Evidentirani auxilijarni cohors III Alpinorum equitata na Humcu = Registered auxiliaries of cohors III Alpinorum equitata in Humac". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, br. 54 (2017): 93–107.
- Marić, Almir. *Rimske pomoćne kohorte na Humcu = Roman Auxiliary Cohorts in Humac*, Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke / znanosti, 2019.
- Marić, Almir. "Neki primjeri devastacije i sekundarne upotrebe antičke baštine u Hercegovini", *Hercegovina* br. 23 (2024): 7–26.
- Marijanović, Brunoslav. "Podzid. Varvara. Prozor". u: *Arheološki leksikon BiH*, Tom III, ur. Borivoj Čović, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988, 222.

- Matijašić, Robert. *Uvod u latinsku epigrafiju*. Pula: Filozofski fakultet u Puli, 2002.
- Miletić, Željko. "Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji". Doktorska disertacija. Sveučilište u Zadru, 1997.
- Mulović, Edin. *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar = Catalogue of the stone archaeological collection of the Museum of Herzegovina Mostar*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2018.
- Prandoni, Claudio. "The EAGLE portal", u: *Digital and Traditional Epigraphy in Context. Proceedings of the EAGLE 2016 International Conference*, ur. Silvia Orlandi, Rafaella Santucci Francesco Mambrini, Pietro Maria Liuzzo. Rome: Università degli Studi La Sapienza, 2017, 173–185.
- Paškvalin, Veljko. *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012.
- Patsch, Carl. "Rimski ostaci iz doline Neretve". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* god. 6, sv. 4 (1894): 711–720.
- Patsch, Carl. "Nove rimske epigrafske tečevine iz Bosne i Hercegovine". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 12, sv. 1, (1900): 169–194.
- Patsch, Carl. "Rimska mjesta u konjičkom kotaru". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*. 14, sv. 3–4 (1902): 303–333.
- Patsch, Carl. "Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije (VII dio)". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* br. 18, sv. 2 (1906): 151–181.
- Patsch, Carl. "Prilozi našoj rimskoj povijesti". *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. 12, sv. 1, (1910): 177–208.
- Perinić, Ljubica. *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia*. Oxford: Archaeopress Archaeology, 2017.

- Puljić, Ivica i Škegro, Ante. “Sarsenterska biskupija”. *Povijesni prilozi*, br. 30 (2006): 7–50.
- Samardžić, Gligor. *Istočna Hercegovina u rimsko doba*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini, 2015.
- Samardžić, Gligor. ”Bilješke o antičkom stanovništvu sa područja Dilunto (nekoliko primjera sa juga provincije Dalmacije)”. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, br. 52, sv. 1, (2022): 159–169.
- Schmidt, Manfred. “Regional development under Tiberius and the tabulae Dolabellae”. u: *Misurare il tempo, misurare lo spazio. Atti del Colloquio AIEGL-Borghesi* (Bertinoro, 20-23 ottobre 2005) (Epigrafia e antichità), Stabilimento Grafico Lega. ur. Maria Gabriella Angeli Bertinelli i Angela Donati. (Roma: Stabilimento Grafico Lega), 2006, 423–440.
- Sergejevski, Dimitrije. “Iz rimske arheologije”. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, br. 46 (1935): 17–22.
- Sergejevski, Dimitrije. “Rimska cesta na Nevesinjskom polju”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova sveska br. 3, (1948): 43–62.
- Silnović, Nirvana. “Invicto Mithrae spelaeum fecit: Typology and Topography of Mithraic Temples in the Roman. Province of Dalmatia”. Doktorska disertacija. Central European University, 2022.
- Šaćić, Amra. ”Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensium)”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, br. 41 (2012): 97–112.
- Šaćić Beća, Amra. *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije = Northern Bosnia within the bounds of Roman Pannonia*, Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”, 2022.
- Šaćić Beća, Amra. “Digitalizacija baštine na primjeru rimskih provincijalnih epigrafskih spomenika”, *Limes Plus: Journal of Social Sciences and Humanities*, br. 2 (2023): 33–55.

- Škegro, Ante. “Rimski spomenici iz Bosne i Hercegovine”. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, br. 36, (2003): 135–164.
- Škegro, Ante. “Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja”. u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*. ur. Marko Karamatić. Sarajevo: Franjevačka teologija Sarajevo, 2008, 111–141.
- Truhelka, Ćiro. “Zenica und Stolac” *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegowina.*, br. 1, (1893): 273–302.
- Veletovac, Edin. “Problem ubikacije Bestoenske biskupije (Ecclesia Bestoensis) – prilog poznavanju ranog kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine”. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, br. 53, (2023): 127–138.
- Vujović, Miroslav. “New beneficiary inscription from Nevesinje”, u: *Illyricvm Romanvm: studiola in honorem Miloje Vasić*, ur. Ivana Popović i Sofija Petković. Beograd: Institut za arheologiju – Alta nova, 2020, 64–69.

Digitalne epigrafske baze

- EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2024-5-29].
- EDSC – Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- Lupa UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at>. [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
- TM – Trismegistos Data Services (Linked Open Data framework of DARIAH-BE) <https://www.trismegistos.org/> [zadnji pristup / last checked: 2020-9-23].

Web-stranice

- <https://pro.europeana.eu/projects?page=29> (28. 3. 2024, 13:56)
- https://edh.ub.uniheidelberg.de/inschrift/suche?hd_nr=&tm_nr=&fo_antik=&fo_modern=Ljubu%C5%A1ki (28. 3. 2024, 14:10)
- <https://bljesak.info/lifestyle/flash/legende-iz-konjica-mjesto-spomenika-i-faca-iz-stambola/165149> (17. 4. 2024, 17:15).

Summary

The Chronology of Disappearance: the Devastation of Roman Epigraphic Monuments in Present-Day Herzegovina

In historical studies, epigraphic monuments of classical antiquity are primary sources and constitute an important part of Herzegovinian heritage. One-third of all monuments discovered in Bosnia and Herzegovina originate from Herzegovina. Interestingly, the oldest epigraphic monument of classical antiquity from modern Bosnia and Herzegovina was discovered in Tasovčići near Čapljina. Moreover, the oldest milestone found in the territory of former Roman Dalmatia originates from Podorašac near Konjic. The inscriptions from eastern and northern Herzegovina have preserved many Illyrian names, which are invaluable since they represent the only surviving traces of the Illyrian language. Reliefs on monuments from the Neretva River valley depict clothing and hairstyles that allow us to reconstruct how the indigenous population dressed almost two thousand years ago. Besides providing prosopographic information, these inscriptions are a highly useful source for studying the administrative, cultural, and military history of the Roman period. Due to their shape, monuments were used as a building material during the Late Antiquity for building basilicas. Two votive monuments dedicated to Juno and Mithra used as spolia were discovered in Potoci near Mostar at the site of Grčine. Three tombstones in the village of Varvara near Prozor-Rama mentioning municipium Bistuensium, the largest municipium in the inland of Dalmatia, had the same fate. Remains of stela used as a construction material in another Late Antique building were discovered near a basilica in Varvara. The monuments were broken during their secondary usage in Late Antiquity. The classical heritage of Prozor-Rama was destroyed during the Middle Ages as shown by three epigraphic monuments which were used in a Franciscan monastery in Šćit in the 15th century. Systematic archaeological research of a single-nave church from the 11th – 12th century and a medieval

cemetery at the site of Crkvina in Lisičići near Konjic has revealed the secondary usage of classical epigraphic monuments. Two stelae were used as slabs to cover two medieval tombs. A cipus used as a spolium in a medieval church has also been discovered. During the Ottoman period, several examples of secondary usage and monument devastation were recorded. A stela used as a spolium during the construction of an Ottoman road was discovered in the village of Radešine in Konjic. Numerous Roman milestones were placed in the Nevesinje field since an important road passed through it during the Roman period. During the Ottoman period, these milestones were used as stones for the demarcation of plots and spolia in the bridge across the Jamnik Creek. After the Second World War, Roman milestones broken for secondary usage in Muslim cemeteries were discovered in the Nevesinje field. Here, during the 19th century, monuments of classical antiquity were built as spolia into churches. An example of such usage is visible in the village of Kruševljani near Nevesinje. These spolia in a church in Kruševljani are still visible today. An example of the devastation of monuments in the Ottoman and Austro-Hungarian periods is visible in Stolac as well. A large cipus of the autochthonous elite from the Principate period was used during the Ottoman period as a riverbed, and later it was built into a dam across the Bregava River. The same monument was additionally damaged during World War II when it was hit by a hand grenade. Two votive altars dedicated by *beneficarii consularis* also originate from Stolac. Unfortunately, these monuments are now lost, the Austro-Hungarian army discovered them and transported them to Austria. The monument from Donji Čelebići near Jablanica is the best example of the devastation of monuments in a local community. The monument from Donji Čelebići near Jablanica is the most striking example of devastation within a local community. One Roman tombstone was first reused by a local peasant as building material in a stable, later incorporated into an Orthodox church, where its Latin inscription was “corrected” using Cyrillic letters. During the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes or

Yugoslavia, institutions treated heritage far more responsibly. During this period, two regional museums were founded – the Museum of Herzegovina in Mostar and the Heritage Museum in Trebinje. Apart from the museums, the Institution for the Protection of Cultural and Historic and Natural Heritage in Mostar and the Archaeological Collection of the Museum Humac also contributed to the protection of heritage. Regarding the destruction of monuments in a more recent period, we can observe the common inadequate conservation of the Roman epigraphic monuments. Over time, this led to physical damage or disappearance. Museums that often use this type of archaeological finds as garden decorations are partly to blame. Examples of such negative practices are visible in Mostar and Sarajevo. Monuments are displayed in a park in Konjic so they are covered in graffiti, which has destroyed their inscriptions and reliefs. The most radical example is the destruction of an epigraphic monument dedicated to a girl named Lupa during the shelling of Mostar in 1993 and 1994. The damage was irreversible because it was one of the most beautiful depictions of women in the inland of the province of Dalmatia. The monument has been broken in several places, with visible shrapnel remains in the inscription field. Finally, we can conclude that epigraphic monuments are a valuable part of the classical antiquity heritage and must be protected at an institutional level.

